

პოლიტიკის დოკუმენტი

2021

საქართველო ლეგიტიმური არჩევნების ძიებაში: არის თუ არა ელექტრონული არჩევნები გამოსავალი?

შოთა კაკაბაძე

National Endowment
for Democracy
Supporting freedom around the world

საქართველოს პოლიტიკის ინსტიტუტი
GEORGIAN INSTITUTE OF POLITICS

პოლიტიკის დოკუმენტი გამოცემა #22 | მაისი 2021

**National Endowment
for Democracy**
Supporting freedom around the world

საქართველოს პოლიტიკის ინსტიტუტი (GIP) არის არაკომერციული, არაპარტიული, კვლევითი და ანალიტიკური ორგანიზაცია. საქართველოს პოლიტიკის ინსტიტუტი ცდილობს საქართველოში დემოკრატიული ინსტიტუტების ორგანიზაციული საფუძვლების გაძლიერებას და ეფექტური მმართველობის პრინციპების განვითარებას პოლიტიკური კვლევისა და ადვოკატირების გზით.

პუბლიკაცია მომზადდა „ნაციონალური ფონდი დემოკრატიისთვის“ (NED) მხარდაჭერით. აქ გამოთქმული მოსაზრებები ეკუთვნის ავტორებს და შესაძლოა, არ ემთხვეოდეს „ნაციონალური ფონდი დემოკრატიისთვის“ და „საქართველოს პოლიტიკის ინსტიტუტის“ შეხედულებებს.

დოკუმენტის ციტირების წესი:

შოთა კაკაბაძე, "საქართველო ლეგიტიმური არჩევნების ძიებაში: არის თუ არა ელექტრონული არჩევნები გამოსავალი?", პოლიტიკის დოკუმენტი #22, საქართველოს პოლიტიკის ინსტიტუტი, მაისი 2021.

© Georgian Institute of Politics, 2021
13 Aleksandr Pushkin St, 0107 Tbilisi, Georgia
Tel: +995 599 99 02 12
Email: info@gip.ge

For more information, please visit
www.gip.ge

ავტორის შესახებ

შოთა კაკაბაძე საქართველოს პოლიტიკის ინსტიტუტის უმცროსი ანალიტიკოსია. იგი არის ტარტუს უნივერსიტეტის (ესტონეთი) ფილოსოფიის დოქტორი პოლიტიკის მეცნიერებებში. მას ამავე უნივერსიტეტში მიღებული აქვს ევროკავშირი-რუსეთის კვლევების მაგისტრის ხარისხი. სადოქტორო დისერტაციაზე მუშაობის პერიოდში, შოთა ასევე იყო შვედეთის ინსტიტუტის მიწვეული მკვლევარი რუსეთისა და ევრაზიის კვლევების ინსტიტუტში (უფსალას უნივერსიტეტი) და საერთაშორისო ურთიერთობების უმცროსი მკვლევარი იოჰან შუტეს სახელობის პოლიტიკის კვლევის ინსტიტუტში (ტარტუს უნივერსიტეტი). მისი კვლევითი ინტერესები მოიცავს ეროვნული იდენტობის დისკურსებს, საგარეო პოლიტიკას, აღმოსავლეთ პარტნიორობას. შოთას გამოქვეყნებული აქვს რამდენიმე აკადემიური ნაშრომი და წიგნის თავი (book chapter) საქართველოს საგარეო პოლიტიკისა და ეროვნული იდენტობის ურთიერთდამოკიდებულებაზე.

სარჩევი

- 4 მოკლე შინაარსი
- 5 შესავალი
- 6 რატომ არის საქართველოსთვის მნიშვნელოვანი ელექტრონული ხმის მიცემის ესტონური გამოცდილება?
- 7 ელექტრონული არჩევნების დანერგვა საქართველოში: მოსალოდნელი უპირატესობები და გამოწვევები
- 7 გავლენა ამომრჩეველთა აქტივობასა და ჩართულობაზე
- 9 ეთნიკური უმცირესობებისა და ოკუპირებულ ტერიტორიებზე მცხოვრები მოქალაქეების პოლიტიკური ჩართულობის გაზრდა
- 9 ნდობის ნაკლებობა და მისი შედეგები
- 11 ციფრული წიგნიერება და ინტერნეტთან წვდომა, როგორც მთავარი შემაფერხებელი ფაქტორი
- 12 დასკვნა და რეკომენდაციები
- 13 რეკომენდაციები საქართველოს მთავრობისა და ცენტრალური საარჩევნო კომისიისთვის
- 13 რეკომენდაციები საერთაშორისო საზოგადოებისა და ელექტრონული ხმის მიცემის გამოცდილების მქონე სახელმწიფოებისთვის
- 14 რეკომენდაციები საერთაშორისო და ადგილობრივი არასამთავრობო ორგანიზაციებისა და ადგილობრივი მედიისთვის
- 15 გამოყენებული ლიტერატურა

აღნიშნული პოლიტიკის დოკუმენტი აანალიზებს არჩევნებში ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის გამოყენებას საქართველოში და მასთან დაკავშირებულ დადებით და უარყოფით მხარეებს. დოკუმენტი დეტალურად აანალიზებს ესტონეთის მაგალითს - ერთადერთი ქვეყნის, რომელიც ელექტრონული ხმის მიცემის მეთოდს ბოლო თხუთმეტი წლის განმავლობაში მთელი ქვეყნის მასშტაბით იყენებს, და ცდილობს, ესტონური მაგალითი ქართულ კონტექსტს მორგოს. ელექტრონული ხმის მიცემის უპირატესობების გათვალისწინებით (არარეზიდენტი ამომრჩევლის აქტივობისა და განსხვავებული სოციალურ-დემოგრაფიული ჯგუფების ჩართულობის ზრდა საარჩევნო პროცესში, ასევე საოკუპაციო ხაზს მიღმა მცხოვრები საქართველოს მოქალაქეებისთვის ხმის მიცემის პროცედურის გამარტივება), საჭიროა, რომ ხელისუფლებამ დაიწყოს აღნიშნული მიმართულებით მუშაობა, რამდენადაც საქართველოში ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის დანერგვამ შესაძლოა ბევრი ძირეული საკითხის გადაჭრას შეუწყოს ხელი. თუმცა, ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის დანერგვამდე, აუცილებელია რამდენიმე მნიშვნელოვან გამოწვევასთან გამკლავება. კერძოდ, ინტერნეტის შეღწევადობისა და ციფრული წიგნიერების მაჩვენებელი ქვეყნის რურალურ დასახლებებში კვლავ საკმაოდ დაბალია. გარდა ამისა, სისტემის მიმართ ნდობის გასაზრდელად ბევრი მუშაობაა საჭირო.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, ესტონეთი, ელექტრონული ხმის მიცემა, არჩევნები, ნდობა, ამომრჩევლის აქტივობა.

ელექტრონული ხმის მიცემა ნაწილობრივ გამოიყენება ზოგიერთ ქვეყანაში (ავსტრალია, ნორვეგია, შვეიცარია, კანადა), ხოლო ესტონეთი უკვე თხუთმეტი წელია, რაც აღნიშნულ სისტემას მთელი ქვეყნის მასშტაბით იყენებს. აღნიშნული პოლიტიკის დოკუმენტი სწორედ ესტონეთის მაგალითზე აკეთებს აქცენტს და ამ უკანასკნელს დეტალურად აანალიზებს, რამდენადაც ბალტიის სახელმწიფოები ყოველთვის მისაბამ მაგალითს წარმოადგენდნენ საქართველოსთვის და მათ ბევრჯერ გაუწევიათ ქვეყნისთვის დახმარება ეკონომიკური რეფორმებისა (Radio Free Europe 2007) თუ რუსეთის ჰიბრიდულ ომთან გამკლავების მიმართულებით (Kirk 2008). ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემა შესაძლოა ბალტიის სახელმწიფოების გამოცდილების დანერგვის კიდევ ერთი წარმატებული მაგალითი აღმოჩნდეს საქართველოსთვის.

თანამედროვე ტექნოლოგიების დანერგვა საარჩევნო პროცესში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ისეთი განვითარებადი დემოკრატიებისთვის, როგორც საქართველოა. ქვეყანაში ჩატარებულ არჩევნებს დამოუკიდებლობის მოპოვებიდან 30 წლის განმავლობაში მუდმივად თან სდევს უნდობლობა დამარცხებული ოპონენტების მხრიდან. გამონაკლისს არც ბოლო 2020 წლის საპარლამენტო არჩევნები და მისი შემდგომი პოლიტიკური კრიზისი წარმოადგენდა. შესაბამისად, პოლიტიკის დოკუმენტი აღნიშნულ გრძელვადიან გამოწვევასთან გასამკლავებლად კონკრეტული გამოსავლის შეთავაზებას ისახავს მიზნად, რომელიც ადამიანური ფაქტორის შეზღუდვასა და ელექტრონული არჩევნების დანერგვას გულისხმობს. დოკუმენტი ხარჯ-სარგებლიანობის მეთოდის გამოყენებით აანალიზებს ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის გამოყენებას ქართულ კონტექსტში. გაანალიზებულია ელექტრონული არჩევნების დანერგვის დადებითი და უარყოფითი მხარეები, მოსალოდნელი გამოწვევები საქართველოსთვის, აღნიშნულ გამოწვევებთან გამკლავების გზები და ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის ზოგადი უპირატესობები საქართველოს ჯერ კიდევ მყიფე დემოკრატიის გაძლიერების მიმართულებით.

პოლიტიკის დოკუმენტის პირველი ნაწილი აანალიზებს ესტონეთის მიერ ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემით სარგებლობის დადებით მხარეებსა და უპირატესობებს. მისი შემდეგი ნაწილი მიმოიხილავს ელექტრონული ხმის მიცემის მექანიზმებს, ანუ როგორ მუშაობს ის პრაქტიკაში, რის შემდეგაც უშუალოდ საქართველოს მაგალითია განხილული. პოლიტიკის დოკუმენტის ბოლო ნაწილში კი წარმოდგენილია პროცესში ჩართული აქტორების მიმართ განკუთვნილი რეკომენდაციები.

რატომ არის საქართველოსთვის მნიშვნელოვანი ელექტრონული ხმის მიცემის ესტონური გამოცდილება?

ესტონეთი ცნობილია თავისი პროგრესული ციფრული საზოგადოებით. ჯერ კიდევ 1996 წლისთვის, ქვეყანაში კარგად იყო განვითარებული ელექტრონული საბანკო სერვისები, რამაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ელექტრონული სისტემების დანერგვასა და შემდგომში ID ბარათების გამოყენებაში (e-estonia n.d.). 2000 წლისთვის, ესტონეთს უკვე ჰქონდა მთავრობის ელექტრონული კაბინეტის შეხვედრები ონლაინ რეჟიმში და გადასახადების ელექტრონულად დეკლარირების სისტემა. ამჟამად ესტონეთის მობინადრეების 99% (მათ შორის უცხოელებიც) ფლობს მიკროჩიპით აღჭურვილ ID ბარათს და მათგან 70% აღნიშნულ ბარათს სხვადასხვა მომსახურების ონლაინ რეჟიმში მისაღებად რეგულარულად იყენებს (იგივე). ელექტრონული ხმის მიცემა ესტონეთში პირველად 2005 წელს დაინერგა და იმ დროისთვის აღნიშნული მეთოდი ქვეყანაში რეგისტრირებულ ამომრჩეველთა მხოლოდ 2%-მა აირჩია. თუმცა, ბოლო საპარლამენტო არჩევნებში (2019), აღნიშნული მაჩვენებელი 27%-მდე გაიზარდა (Valimised "Statistics about..." n.d.). აღსანიშნავია, რომ ბოლო საპარლამენტო არჩევნებში მონაწილე ამომრჩეველთა საერთო რაოდენობიდან, 43,8%-მა ხმა ელექტრონულად მისცა (იგივე), რაც ამ მეთოდის პოპულარობაზე მიუთითებს. მეორე მხრივ, აღსანიშნავია, რომ ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის დანერგვას მნიშვნელოვნად არ შეუცვლია ამომრჩეველთა საერთო აქტივობის მაჩვენებელი, თუმცა, ამის მიუხედავად, მას შესამჩნევი გავლენა ჰქონდა იმ ესტონელებზე, რომლებიც ხმას საზღვარგარეთ აძლევენ (Valimised n.d.). როგორც დოკუმენტის შემდეგ ნაწილშია აღნიშნული, ყოველივე ეს ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემას მიმზიდველს ხდის საქართველოსთვის, რამდენადაც მას შეუძლია, ხმის მიცემის პროცესი უფრო მარტივი გახადოს საზღვარგარეთ მცხოვრები ათასობით ქართველისთვისა და თბილისში მცხოვრები, თუმცა ოფიციალურად სხვა ქალაქებსა თუ სოფლებში რეგისტრირებული სტუდენტებისთვის.

ელექტრონული ხმის მიცემის პროცესი

ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის გამოსაყენებლად, ამომრჩეველს უნდა ჰქონდეს ID ბარათი პინ-კოდებთან ერთად, შესაბამისი ID პროგრამა კომპიუტერში და ბარათის ნამკითხველი. აღნიშნული ID ბარათები საქართველოში გაცემული პირადობის ელექტრონული მონუმენტების მსგავსია, რომლებიც სხვადასხვა სახელმწიფო სერვისის მისაღებად გამოიყენება. მაგალითისთვის, თბილისში საცხოვრებელ ბინასთან ახლოს ავტომობილის უფასო პარკირების ნებართვის მისაღებად, საჭიროა ID ბარათისა და პინ-კოდების გამოყენებით ონლაინ სისტემაში შესვლა. ელექტრონულად ხმის მისაცემად, ამომრჩეველმა უნდა გადმოწეროს შესაბამისი აპლიკაცია. ამომრჩევლებს მიეწოდებათ ინსტრუქციები იმის შესახებ, თუ როგორაა შესაძლებელი საარჩევნო ვებ-გვერდისა და აპლიკაციის ნამდვილობის შემოწმება.

აპლიკაციის გადმოწერის შემდეგ, ამომრჩეველი შედის სისტემაში პირველი პინ-კოდით და გადადის არჩევნებში მონაწილე პარტიების სიაზე. აპლიკაციას ასევე აქვს პარტიული კანდიდატების სახელების ნახვის, ან სიაში კონკრეტული სახელების ძებნის ფუნქცია. მას შემდეგ, რაც ამომრჩეველი თავის არჩევანს გააკეთებს, მან ეს უნდა დაადასტუროს ელექტრონული ხელმოწერის, ანუ მეორე პინ-კოდის საშუალებით. ხმის მიცემის პროცესის დასრულების შემდეგ, კომპიუტერის ეკრანზე ჩნდება QR კოდი, რომლის საშუალებითაც ამომრჩეველს შეუძლია შეამოწმოს, სწორად მოინიშნა თუ არა მისი არჩევანი და აისახა თუ არა მისი ხმა სერვერზე.

07 სისტემა აღჭურვილია რამდენიმე მექანიზმით, რომელიც უზრუნველყოფს ამომრჩევლის თავისუფალ არჩევანს, ყოველგვარი ძალდატანების გარეშე. ამომრჩეველს არა მხოლოდ მისთვის მოსახერხებელი თარიღისა და დროის არჩევა შეუძლია ხმის მისაცემად, არამედ სისტემა მოგვიანებით არჩევანის შეცვლის შესაძლებლობასაც იძლევა. გარდა ამისა, ამომრჩეველს შეუძლია საარჩევნო უბანზე მისვლა და საარჩევნო ბიულეტენით ხმის მიცემა, რომელიც მის ელექტრონულ ხმას ავტომატურად გააბათილებს. დამატებითი უსაფრთხოების ზომები მოიცავს ელექტრონული ხმების იმგვარად დაშიფვრას, რომ შეუძლებელია ხმის მიხედვით ამომრჩევლის იდენტიფიცირება, რამდენადაც ელექტრონული სისტემა პერსონალურ მონაცემებსა და დაფიქსირებულ ხმებს ერთმანეთისგან იზოლირებულად ინახავს. ელექტრონული ხმები მხოლოდ უშუალოდ დათვლის პროცესში იხსნება საიდუმლო პაროლით, რომელზე წვდომაც საარჩევნო კომისიის წევრებს აქვთ და აღნიშნული ხმების გასახსნელად საჭიროა წევრების ნახევარზე მეტის ადგილზე ყოფნა (*Valimised n.d.b*).

ელექტრონული არჩევნების დანერგვა საქართველოში: მოსალოდნელი უპირატესობები და გამოწვევები

„საქართველოს პოლიტიკის ინსტიტუტის“ მიერ ორგანიზებულ მე-5 ყოველწლიურ კონფერენციაზე, საქართველოს ცენტრალური საარჩევნო კომისიის თავმჯდომარემ, თამარ ჟვანიამ, აღნიშნა, რომ სხვა ქვეყნების გამოცდილებაზე დაყრდნობით, ხმის მიცემის მეთოდებთან დაკავშირებით რაიმე ტიპის ფუნდამენტური ცვლილება არ იგეგმებოდა. მან ასევე ხაზი გაუსვა, რომ ონლაინ პლატფორმები მხოლოდ ისეთი ტექნიკური საკითხების გადასაჭრელად გამოიყენება, როგორცაა საარჩევნო სიების გადამონმება ან სადამკვირვებლო მისიებისა და სხვა კომისიების რეგისტრაცია (5th Annual Democracy Conference 2020, 4-5). თუმცა, დღესდღეობით საქართველოში ID ბარათების ტექნოლოგია სხვადასხვა სამთავრობო სერვისის მისაღებად აქტიურად გამოიყენება. ქვეყნის იუსტიციის მინისტრმა არაერთხელ აღნიშნა, რომ ტექნოლოგიურად საქართველო მზად არის ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის დასაწერად, თუმცა კვლავ საჭიროა რიგი საკანონმდებლო ზომების მიღება - ID ბარათების პოპულარიზაცია და ინტერნეტის შეღწევადობის მაჩვენებლის გაზრდა (IPN 2015; Khatchapuridze 2016). იმ შემთხვევაში, თუ საქართველო ტექნოლოგიურად ნამდვილად მზად არის ამომრჩევლებისთვის ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის შესათავაზებლად, **საჭიროა, რომ მთავრობამ რაც შეიძლება მოკლე დროში დაიწყოს ამ მიმართულებით მუშაობა ყველა იმ უპირატესობის გათვალისწინებით, რაც ელექტრონულ არჩევნებს ახლავს თან. კერძოდ, ერთი მხრივ, საზღვარგარეთ მცხოვრები საქართველოს მოქალაქეების, ოკუპირებულ ტერიტორიებზე მცხოვრები მოქალაქეებისა და ოფიციალური რეგისტრაციის ადგილიდან შორს მცხოვრები სტუდენტების საარჩევნო აქტივობის გაზრდა, ხოლო მეორე მხრივ, საარჩევნო პროცესში ეთნიკური უმცირესობების მეტად აქტიური ჩართულობის ხელშეწყობა.**

გავლენა ამომრჩეველთა აქტივობასა და ჩართულობაზე.

როგორც უკვე აღინიშნა დოკუმენტის შესავალ ნაწილში, ელექტრონული ხმის მიცემა ესტონეთში პირველად 2005 წელს დაინერგა და მას შემდეგ სულ უფრო და უფრო პოპულარული ხდება. ესტონეთის საპარლამენტო არჩევნებში ამომრჩეველთა აქტივობის მაჩვენებელი სტაბილურად 60%-ზე მეტია, თუმცა ელექტრონულად დაფიქსირებული ხმების წილი თანდათანობით იზრდება.

08 2007 წელს, ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის დანერგვის შემდეგ ჩატარებულ პირველ საპარლამენტო არჩევნებში, რეგისტრირებულ ამომრჩეველთა საერთო რაოდენობის მხოლოდ 3,4%-მა დააფიქსირა არჩევანი ელექტრონულად. აღნიშნული მაჩვენებელი ბოლო საპარლამენტო არჩევნებზე (2019) 27,9%-მდე გაიზარდა. რაც შეეხება იმავე მაჩვენებელს უშუალოდ არჩევნებში მონაწილე ამომრჩეველთა საერთო რაოდენობიდან, 2007 წელს ის 5,5%-ს, ხოლო 2019 წელს კი - 43,8%-ს შეადგენდა (Valimised, n.d.c).

საპარლამენტო არჩევნებზე ამომრჩეველთა აქტივობის მაჩვენებელი საქართველოშიც საკმაოდ მაღალია. კოვიდ-19-ის კრიზისის მიუხედავად, ბოლო საპარლამენტო არჩევნების (2020) პირველ ტურზე ამომრჩეველთა აქტივობა 56,11% იყო (CESKO "Elections 2020" 2020). თუმცა, იგივე მაჩვენებელმა საზღვარგარეთ მხოლოდ 18,5% შეადგინა - დაახლოებით სამჯერ ნაკლები (იგივე). ქართულ კონტექსტში, ელექტრონული არჩევნების სისტემის გამოყენებით ამომრჩეველთა აქტივობის გაზრდა ორი კონკრეტული მიმართულებით არის შესაძლებელი.

პირველ რიგში, ელექტრონულ ხმის მიცემას შესაძლოა დადებითი გავლენა ჰქონდეს **ახალგაზრდებისა და სტუდენტების საარჩევნო პროცესში ჩართულობაზე**. ქართველი სტუდენტების უმეტესობა თბილისში ცხოვრობს, თუმცა ოფიციალურად ქვეყნის სხვადასხვა მუნიციპალიტეტშია რეგისტრირებული. შესაბამისად, არჩევნებში ხმის მისაცემად მათ უწევთ რეგისტრაციის ადგილას გამგზავრება, რასაც ყოველთვის ვერ ახერხებენ სამსახურში აღებული ვალდებულებების, ერთი დღისთვის ზედმეტად დიდი მანძილისა, თუ უბრალოდ სიზარმაცის გამო. კვლევები აჩვენებს, რომ საარჩევნო უბანთან მისასვლელად საჭირო ხარჯები უფრო დიდ როლს თამაშობს არჩევნებში მონაწილეობის შესახებ გადაწყვეტილების მიღებაში, ვიდრე ინფორმირებული არჩევანის გასაკეთებლად საჭირო ინფორმაციის მიღებასთან დაკავშირებულ ხარჯები (Blais et al. 2019). ინტერნეტის გამოყენებით ხმის მიცემა საკუთარი კომპიუტერიდან, თავის მხრივ, აქრობს არჩევნებში მონაწილეობის ბარიერს, რამდენადაც ამ შემთხვევაში მხოლოდ ერთი დღისთვის საარჩევნო უბანთან გამგზავრების საჭიროება აღარ არსებობს.

ანალოგიურად, არჩევნებში მონაწილეობა და, შესაბამისად, ფუნდამენტური დემოკრატიული უფლების გამოყენება მნიშვნელოვნად ეზღუდებათ **საზღვარგარეთ მცხოვრებ საქართველოს მოქალაქეებს**. ხმის მისაცემად მათ უწევთ იმ ქალაქებში ჩასვლა, სადაც საქართველოს საელჩოები ან საკონსულოებია განთავსებული, რაც კარგად ხსნის შესამჩნევ სხვაობას ამომრჩევლის აქტივობას შორის საქართველოში (~56%) და ქვეყნის საზღვრებს გარეთ (~18%). საზღვარგარეთ მცხოვრები მოქალაქეები ან ვერ ახერხებენ სამსახურში უქმე დღის აღებას საარჩევნო უბანზე მისასვლელად და ხმის მისაცემად, ან არ არიან იმდენად დაინტერესებული რომელიმე საკითხითა თუ პოლიტიკური პარტიით, რომ უღირდეთ ამხელა ძალისხმევის განევა. შესაბამისად, ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის დანერგვას საზღვარგარეთ მცხოვრები საქართველოს მოქალაქეებისთვის საარჩევნო პროცესის მნიშვნელოვნად გამარტივება შეუძლია.

09 ბოლოს, ასევე მნიშვნელოვანია აღინიშნოს, რომ **კორონავირუსის პანდემიამ არჩევანი კიდევ უფრო მეტად გადაახარა ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის სასარგებლოდ**. ვირუსის გავრცელება ნამდვილად მნიშვნელოვან დაბრკოლებას წარმოადგენს ამომრჩევლებისთვის, ხოლო ელექტრონულად ხმის მიცემა მკაცრი შეზღუდვების პირობებში, ე.წ. „ლოქდაუნის“ დროს, ან თუნდაც საავადმყოფოდანაც კი არის შესაძლებელი.

ეთნიკური უმცირესობებისა და ოკუპირებულ ტერიტორიებზე მცხოვრები მოქალაქეების პოლიტიკური ჩართულობის გაზრდა

ესტონეთის მაგალითმა გამოავლინა ერთი საინტერესო ტენდენცია, რომელიც შესაძლოა მნიშვნელოვანი სარგებლის მომტანი იყოს საქართველოსთვის. კვლევები აჩვენებს, რომ ტექნოლოგიების გამოყენება პოლიტიკური ჩართულობის გაზრდის შესაძლებლობას იძლევა. ელექტრონული არჩევნები ამცირებს სოციალურ უთანასწორობას და ამარტივებს პოლიტიკურ ჩართულობას, მათ შორის ისეთი ადამიანებისთვის, რომლებიც ნაკლებ რესურსებს ფლობენ (ნაკლებად იყენებენ თანამედროვე ტექნოლოგიებს), ან რომლებიც ტრადიციული მეთოდით ხმის მიცემასთან დაკავშირებული სირთულეების გამო არ იღებენ მონაწილეობას არჩევნებში (Vassil et al. 2016, 458). ასევე, კვლევები აჩვენებს, რომ ელექტრონული არჩევნების რამდენიმე ციკლის შემდეგ, ეთნიკურ და არაეთნიკურ ესტონელებს შორის ელექტრონული ხმის მიცემის თვალსაზრისით არსებული უთანასწორობა სრულად აღმოიფხვრა (იგივე, 456). ამგვარად, **ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემა, შესაძლოა, მნიშვნელოვანი წინ გადადგმული ნაბიჯი იყოს საქართველოში ეთნიკურ უმცირესობების პოლიტიკურ ცხოვრებაში ჩართულობასთან დაკავშირებულ გამოწვევებთან გასამკლავებლად**. ელექტრონულ არჩევნებს, გარკვეულწილად, ასევე შეუძლია აზერბაიჯანული და სომხური უმცირესობებით დასახლებულ რეგიონებში განთავსებული საარჩევნო უბნების გარშემო არსებული მუდმივი დაპირისპირების განეიტრალება.

გარდა ამისა, სახლიდან გაუსვლელად ელექტრონულად ხმის მიცემის შესაძლებლობა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია საქართველოში **საოკუპაციო ხაზს მიღმა მცხოვრები მოქალაქეებისთვის**. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ელექტრონული არჩევნების პირობებში, აფხაზეთსა და ე.წ. „სამხრეთ ოსეთში“ მცხოვრებ ამომრჩევლებს ფუნდამენტური უფლების გამოსაყენებლად საოკუპაციო ზოლის გადმოკვეთა და თავის საფრთხის ქვეშ ჩაგდება არ მოუწევთ. ელექტრონული ხმის მიცემის პრაქტიკის დანერგვა ასევე დადებითად იმოქმედებს ქვეყანაში ელექტრონული სერვისების პოპულარობასა და მათ მიმართ ნდობის ზრდაზე. ამგვარად, სახელმწიფო სერვისების გაფართოების გზით, საოკუპაციო ხაზს მიღმა მცხოვრებ საქართველოს მოქალაქეებს სახლიდან გაუსვლელად მიეცემათ არჩევნებში მონაწილეობის შესაძლებლობა.

ნდობის ნაკლებობა და მისი შედეგები

მიუხედავად ელექტრონული არჩევნების მრავალი უპირატესობისა, არსებობს რამდენიმე მნიშვნელოვანი გამოწვევა, რომლებთან გამკლავებაც მოუწევთ გადაწყვეტილების მიმღებ პირებსა და საქართველოს საარჩევნო ადმინისტრაციას იმისთვის, რომ წარმატებით შეძლონ ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის ქართულ კონტექსტზე მორგება.

ერთ-ერთი ძირითადი პრობლემა, რომლის გადაჭრაც აუცილებელია, არის **ნდობის ნაკლებობა არა მხოლოდ საარჩევნო სისტემის, არამედ სახელმწიფო ინსტიტუტების მიმართაც**. ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის დანერგვის მიმართულებით კიდევ ერთ დაბრკოლებას წარმოადგენს **ინტერნეტის შეღწევადობისა და ციფრული წიგნიერების ნაკლებობა ქვეყანაში**. დოკუმენტის აღნიშნული ნაწილი დეტალურად განიხილავს ამ გამოწვევებს და დასკვნით ნაწილში წარადგენს კონკრეტულ რეკომენდაციებს მათ დასაძლევად.

კვლევები აჩვენებს, რომ ელექტრონული არჩევნების ხელშემწყობ ერთ-ერთ ძირითად ფაქტორს სისტემის მიმართ ნდობა წარმოადგენს (Trechsel and Vassil 2011, ციტირებულია: Vassil et al. 2016). ფინეთის შემთხვევის შესწავლამ, სადაც არარეზიდენტ ამომრჩევლებს ფოსტით ხმის მიცემის შესაძლებლობა მიეცათ, აჩვენა, რომ აღნიშნული მეთოდის დანერგვას არანაირი გავლენა არ ჰქონია იმ ამომრჩევლებზე, რომლებიც მას ეჭვის თვალით უყურებდნენ. თუმცა, საზღვარგარეთ მცხოვრებმა ამომრჩევლებმა, რომლებიც საშუალო ხარისხით ენდობოდნენ აღნიშნულ მეთოდს, დაინყეს ფოსტით ხმის მიცემა ისეთ შემთხვევებში, როდესაც უახლოესი საარჩევნო უბანი მათგან 100 კილომეტრზე უფრო დიდი მანძილით იყო დაშორებული. ხოლო რაც შეეხება მაღალი ნდობის მქონე ამომრჩევლებს, მათ დაინყეს აღნიშნული მეთოდის გამოყენება ისეთ შემთხვევებშიც კი, როდესაც უახლოესი საარჩევნო უბანი მათგან მხოლოდ 10-30 კილომეტრის მანძილზე იყო განთავსებული (Nemčok and Peltoniemi 2021).

საქართველოში სახელმწიფო ინსტიტუტების მიმართ ნდობის დაბალი მაჩვენებლისა (ნდობის მაჩვენებელი ქვეყნის აღმასრულებელი ხელისუფლების მიმართ 2019 წელს 21%-ს შეადგენდა, პარლამენტის მიმართ - 15%-ს, ხოლო პოლიტიკური პარტიების მიმართ კი - მხოლოდ 8%-ს (Caucasus Barometer time-series dataset 2019)) და ოპოზიციური პარტიების მხრიდან ოფიციალური საარჩევნო შედეგების მიმართ მუდმივი პროტესტის გათვალისწინებით, ზემოთ აღნიშნული გამოწვევა შესაძლოა ყველაზე უფრო რთულად გადასალახი აღმოჩნდეს ხელისუფლებისთვის. აღნიშნულ პრობლემასთან გამლავება შესაძლებელია გამჭირვალობითა და შესაბამისი კომუნიკაციის **სტრატეგიებით, რათა ფართო საზოგადოებას ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის მექანიზმების შესახებ რაც შეიძლება მეტად დეტალური ინფორმაცია მიეწოდოს**. გარდა ამისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ნდობა ნამდვილად მნიშვნელოვანი ფაქტორია პროცესის დასაწყისში, თუმცა, ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის დანერგვიდან რამდენიმე არჩევნების შემდეგ, ნდობის ფაქტორის მნიშვნელობა მცირდება (Vassil et al. 2016, 456).

ელექტრონული ხმის მიცემის მეთოდი, რომელსაც აღნიშნული პოლიტიკის დოკუმენტი აანალიზებს, აკადემიურ ლიტერატურაში ასევე ცნობილია „REV“-ის (დისტანციური ელექტრონული ხმის მიცემა) სახელით. აღნიშნული მეთოდი ამომრჩევლებს საშუალებას აძლევს, ხმა მისცეს სპეციალური ზედამხედველობის გარეშე მყოფი გარემოდან (ნებისმიერი ადგილიდან საარჩევნო უბანს გარეთ). ამგვარი მეთოდით არჩევნებში მონაწილეობა ამომრჩევლებზე ზეწოლის მაღალ რისკს შეიცავს, რამდენადაც ხმის მიცემა არაკონტროლირებადი გარემოდან ხდება (Gibson et al. 2016). თუმცა, არსებობს სხვადასხვა მექანიზმი, რაც ამომრჩევლის თავისუფალ ნებას უზრუნველყოფს და მას გარე ზეწოლისგან იცავს.

11 ასეთ მექანიზმებს წარმოადგენს ელექტრონულად დაფიქსირებული ხმის შეცვლის შესაძლებლობა არჩევნების დღემდე ნებისმიერ დროს და საარჩევნო უბანზე ბიულეტენით ხმის მიცემის საშუალება, რაც მანამდე ელექტრონულად დაფიქსირებულ ხმას ავტომატურად აბათილებს. დამატებითი მექანიზმები, როგორცაა, ერთი მხრივ, ელექტრონულად დაფიქსირებული ხმებისა და პერსონალური მონაცემების ერთმანეთისგან გამიჯვნა, ხოლო მეორე მხრივ, იმის შემოწმების შესაძლებლობა, ნამდვილად სწორად დარეგისტრირდა თუ არა ამომრჩევლის ხმა სერვერზე, სისტემის მიმართ ნდობის გაზრდას უწყობს ხელს.

თუმცა, აღნიშნულ სისტემაში კონფიდენციალურობის დაცვა მაინც მნიშვნელოვნად არის დამოკიდებული ნდობის ხარისხზე იმ მოწყობილობის მიმართ, რომლის საშუალებითაც ხდება ხმის მიცემა (იგივე). ხმის ელექტრონულად მისაცემად გამოყენებული მოწყობილობისა თუ ინტერნეტ კავშირის უსაფრთხოების უზრუნველყოფა კვლავ რჩება იმ პრობლემებს შორის, რაც ელექტრონულ არჩევნებს ახლავს თან. ყოველივე ეს, თავის მხრივ, დაკავშირებულია ციფრული წიგნიერებისა და ინტერნეტთან წვდომის პრობლემებთან, რაც ამ მიმართულებით დამატებით გამოწვევას წარმოადგენს.

ციფრული წიგნიერება და ინტერნეტთან წვდომა, როგორც მთავარი შემაფერხებელი ფაქტორი

კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი გამოწვევა, რომლის გადალახვაც საქართველოს მთავრობას მოუწევს, არის ციფრული წიგნიერებისა და ინტერნეტთან წვდომის მზარდი პრობლემა. ინფორმაციის თავისუფლების განვითარების ინსტიტუტის (IDFI) 2020 წლის ანგარიშის თანახმად, 2018 წელს საქართველოში ინტერნეტთან წვდომის მაჩვენებელი 63% იყო, რაც უკრაინის შედეგთან ერთად, აღმოსავლეთ პარტნიორობის სახელმწიფოებს შორის ყველაზე დაბალი მაჩვენებელია (IDFI "internet usage and accessibility..." 2020). იმავე კვლევის მიხედვით, ინტერნეტის შეღწევადობის მაჩვენებელი ძალიან მაღალია თბილისსა (125%) და აჭარის რეგიონში (124%), თუმცა იგივე მაჩვენებელი სხვა რეგიონებში კვლავ საკმაოდ დაბალ ნიშნულზე რჩება. ინტერნეტის შეღწევადობა გურიაში 33%-ს შეადგენს, ხოლო რაჭა-ლეჩხუმსა და ქვემო სვანეთში 15%-ზე ნაკლებია. აღსანიშნავია, რომ ეთნიკური უმცირესობებით დასახლებულ რეგიონებს მეტი წვდომა აქვთ ინტერნეტზე - ინტერნეტ შეღწევადობის მაჩვენებელი ქვემო ქართლში 76%-ს, სამცხე-ჯავახეთში კი 59%-ს შეადგენს. შედარებისთვის, იგივე მაჩვენებელი სამეგრელო-ზემო სვანეთისთვის 41%-ია, შიდა ქართლისთვის კი - 51%. ანალოგიურად, კომპიუტერს ქვეყნის მოსახლეობის მხოლოდ 62% ფლობს, რომლის 74% ქალაქის მოსახლეობაზე მოდის (იგივე, 5). ინფორმაციის თავისუფლების განვითარების ინსტიტუტის (IDFI) ანგარიში ასევე შეიცავს საქსტატის 2019 წლის მონაცემებს, რომლის მიხედვითაც, საქართველოს მოსახლეობის 46%-ს არ გააჩნია კომპიუტერის გამოსაყენებლად საჭირო საბაზისო ცოდნა (იგივე, 6).

ზემოთ მოყვანილი მაჩვენებლები ხაზს უსვამს იმ გამოწვევას, რომელთან გამკლავებაც აუცილებელია ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის უპირატესობების სრულად ასათვისებლად. ესტონეთის მაგალითის შესწავლა აჩვენებს, რომ ელექტრონული ხმის მიცემის შესაძლო უპირატესობა - სხვადასხვა სოციალურ-დემოგრაფიული ჯგუფების არჩევნებში ჩართულობის მნიშვნელოვანი ზრდა - სულ მცირე სამი ელექტრონული არჩევნების შემდეგ ვლინდება (Vassil et al. 2016, 459).

12 თუმცა, იგივე ავტორები ასევე აღნიშნავენ, რომ ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემა ესტონეთში 2005 წელს დაინერგა და მას შემდეგ ინტერნეტ შეღწევადობისა და სოციალური მედიისა და ტექნოლოგიების გამოყენების ხარისხი იმდენად მკვეთრად გაიზარდა, რომ ელექტრონული ხმის მიცემის ფართოდ გამოყენების დანერგვას შესაძლოა სამ არჩევნებზე ბევრად უფრო ნაკლები დრო დასჭირდეს (იგივე).

ბოლოს, ასევე მნიშვნელოვანია აღინიშნოს, რომ გადაწყვეტილების მიმღები პირებისგან განსაკუთრებულ ყურადღებას საჭიროებს სკეპტიციზმი ახალი ID ბარათებისა და მათი გამოყენების მიმართ (Netgazeti 2013). აუცილებელია სპეციალური კამპანიებისა და პროგრამების შემუშავება მოსახლეობის აღნიშნული სექტორისთვის ახალი ID ბარათების ფუნქციონირების მექანიზმის უკეთ ასახსნელად და მათი შიშების გასაქარწყლებლად.

დასკვნა და რეკომენდაციები

უკვე რამდენიმე წელია, რაც ქართული პოლიტიკური გარემო არჩევნების შედეგების მიმართ მუდმივი უნდობლობითა და მასთან დაკავშირებული გამოწვევებით ხასიათდება. ამ კუთხით არც ბოლო საპარლამენტო არჩევნები იყო გამონაკლისი. ადამიანური ფაქტორის ჩამოშორებამ საარჩევნო პროცესისგან და მოქალაქეებისთვის არჩევნებში ელექტრონულად, პირადი კომპიუტერიდან მონაწილეობის შესაძლებლობის მიცემამ, ისევე, როგორც საარჩევნო სერვერზე ხმის სწორად ასახვის შემოწმების შესაძლებლობამ, შესაძლოა დადებითად იმოქმედოს საარჩევნო შედეგების მიმართ ნდობის ხარისხზე. გარდა ამისა, ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემა ხელს უწყობს არარეზიდენტი ამომრჩევლების მონაწილეობას არჩევნებში, მათ შორის ეს ეხება საზღვარგარეთ მცხოვრებ მოქალაქეებსა და ოფიციალური რეგისტრაციის ადგილიდან შორს მცხოვრებ ამომრჩევებს. გარდა ამისა, ელექტრონულ არჩევნებს მნიშვნელოვნად შეუძლია საარჩევნო პროცესის გამარტივება საოკუპაციო ხაზს მიღმა მცხოვრები ქართველებისთვის. აღნიშნულ ცვლილებას ასევე შესაძლოა შედეგად მოჰყვეს ზოგადად ელექტრონული სერვისების მიმართ ნდობის გაზრდა და რელიგიურ კონსერვატიულ ჯგუფებს შორის ახალი ID ბარათების მიმართ უნდობლობის შემცირება, რაც დადებით გვერდით ეფექტს წარმოადგენს.

თუმცა, ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის დანერგვა მაინც არის დაკავშირებული რამდენიმე მნიშვნელოვან გამოწვევასა და დაბრკოლებასთან. აღნიშნული სისტემის დანერგვასთან დაკავშირებული უპირატესობების სრულად გამოსაყენებლად, საჭიროა ამ გამოწვევებთან დროულად გამკლავება. პირველ რიგში, აუცილებელია ელექტრონული საარჩევნო სისტემისა და ID ბარათის პირად კომპიუტერთან დაკავშირების პროცესის მიმართ ნდობის მაღალი მაჩვენებელი. გარდა ამისა, საქართველოში ჯერ კიდევ ძალიან დაბალია რურალურ დასახლებებში ინტერნეტის შეღწევადობა. შესაბამისად, ამ პრობლემის მოსაგვარებლად, საჭიროა, რომ მთავრობამ მეტი ინვესტიცია ჩადოს შესაბამისი ინფრასტრუქტურის განვითარებაში.

13 აღნიშნული პოლიტიკის დოკუმენტი საქართველოში ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის დანერგვის ხელშესაწყობად კონკრეტულ რეკომენდაციებს წარადგენს.

რეკომენდაციები საქართველოს მთავრობისა და ცენტრალური საარჩევნო კომისიისთვის:

- დაიწყო კვლევების ჩატარება იმის შესაფასებლად, თუ რამდენად არის მზად ელექტრონული ინფრასტრუქტურა და პროგრამული უზრუნველყოფა ელექტრონული საარჩევნო სისტემის დასაანერგად;
- წამოიწყო სპეციალური კამპანიები ძველი პირადობის მოწმობების ახლით ჩანაცვლების პროცესის დასაჩქარებლად. გარდა ამისა, ჩაატარონ საინფორმაციო კამპანიები, რომელიც მოსახლეობის კონსერვატიულ ჯგუფებში ახალი ID ბარათების მიმართ უნდობლობის შემცირებისკენ იქნება მიმართული;
- ხელი შეუწყონ ციფრული წიგნიერების განვითარებას - კერძოდ, თუ როგორ ხდება ID ბარათის წამკითხველისა და პინ კოდების გამოყენება, რა არის ელექტრონული ხელმოწერა და როგორ გამოიყენება ის. გარდა ამისა, მედიის დახმარებით საზოგადოებაში გაავრცელონ ელექტრონული ხმის მიცემის თემატიკაზე შექმნილი ვიდეო ინსტრუქციები და რეკლამები;
- მთავრობამ მეტი ინვესტიცია უნდა ჩადოს რეგიონებში ელექტრონული ინფრასტრუქტურის განვითარებაში და რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, გაზარდოს ინტერნეტის შეღწევადობის ხარისხი რურალურ დასახლებებში;
- მჭიდროდ ითანამშრომლონ პოლიტიკურ პარტიებთან საზოგადოებისთვის ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემის უპირატესობებისა და უსაფრთხოების შესახებ მათთვის ინფორმაციის მიწოდების მიმართულებით. ასევე, აუხსნან ამომრჩეველს, თუ როგორ ხდება მათ მიერ ელექტრონულად დაფიქსირებული ხმებისა და მათი ანონიმურობის დაცვა.

რეკომენდაციები საერთაშორისო საზოგადოებისა და ელექტრონული ხმის მიცემის გამოცდილების მქონე სახელმწიფოებისთვის:

- დახმარება გაუწიონ საქართველოს უცხოელი ექსპერტების ჩამოყვანისა და საარჩევნო პროცესში ესტონეთის ჩართვის გზით, დაგროვილი ცოდნისა და უნარების გასაზიარებლად;
- მჭიდროდ ითანამშრომლონ ცენტრალურ საარჩევნო კომისიასა (ცესკო) და არჩევნების ჩატარებაზე პასუხისმგებელ სხვა ინსტიტუტებთან, რათა დარწმუნდნენ, რომ ელექტრონული არჩევნებისთვის განკუთვნილი ინფრასტრუქტურა კარგად მუშაობს და დაცულია შესაძლო კიბერ თავდასხმებისგან;
- ორგანიზება გაუწიონ სპეციალურ პრაქტიკულ სწავლებებსა და სამუშაო შეხვედრებს მესამე სექტორის ინფორმირების მიზნით, შესაძლო ხარვეზებისა და პროცესში ჩართული მხარეების მხრიდან სისტემის არაკეთილსინდისიერად გამოყენების სავარაუდო ფაქტების გადამოწმების შესახებ.

**რეკომენდაციები საქრთაშორისო და ადგილობრივი არასამთავრობო
ორგანიზაციებისა და ადგილობრივი მედიისთვის:**

- აქტიურად ითანამშრომლონ საქართველოს მთავრობასთან საინფორმაციო კამპანიებისა და ელექტრონული არჩევნების პოპულარიზაციის მიმართულებით;
- ყურადღებით დააკვირდნენ პროცესს და დარწმუნდნენ, რომ ელექტრონული ხმის მიცემის პროცესი ცენტრალური მთავრობისა და ადგილობრივი თვითმმართველობის მხრიდან ზენოლის გარეშე მიმდინარეობს. განსაკუთრებით უშუალოდ ხმის მიცემის დღეს, როდესაც საარჩევნო ბიულეტენით მიცემული ხმებით შესაძლებელია ელექტრონულად დაფიქსირებული ხმების გაბათილება და ასევე, ელექტრონული ხმების დათვლის პროცესში;
- მეტი იმუშაონ ეთნიკურ უმცირესობებთან იმისთვის, რომ უზრუნველყონ მათთვის ელექტრონული ხმის მიცემის სისტემასთან წვდომა და საარჩევნო პროცესში მათი ჩართულობის გაზრდა.

Blais, André, Jean-François Daoust, Ruth Dassonneville, and Gabrielle Péloquin-Skulski. 2019. "What is the cost of voting?" Electoral Studies 59.: 145-157.

Caucasus Barometer time-series dataset Georgia. 2019. Caucasus Research Recourse Center. ხელმისაწვდომია: <https://caucasusbarometer.org/en/cb-ge/codebook/>, ბოლო წვდომა: 5 მაისი 2021

CESKO. "Elections 2020". 2020. CESKO. ხელმისაწვდომია: <https://cesko.ge/res/docs/%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%A9%E1%83%94%E1%83%95%E1%83%9C%E1%83%94%E1%83%91%E1%83%982020.pdf>, ბოლო წვდომა: 5 მაისი 2021

E-Estonia. N.d. e-estonia.com. ხელმისაწვდომია: <https://e-estonia.com/>, ბოლო წვდომა: 5 მაისი 2021

Gibson, J. Paul, Robert Krimmer, Vanessa Teague, and Julia Pomares. 2016. "A review of e-voting: the past, present and future." Annals of Telecommunications 71, no. 7.: 279-286.

IDFI. "Internet Usage and Accessibility Tendencies in Georgia". 2020. Institute for Development of Freedom of Information. ხელმისაწვდომია: https://idfi.ge/en/internet_access_and_use_in_georgia, ბოლო წვდომა: 5 მაისი 2021

IPN. „თეა წულუკიანი - საქართველო ელექტრონული არჩევნების ჩასატარებლად ტექნიკურად მზად არის“. November 09. 2015. Interpressnews. ხელმისაწვდომია: <https://www.interpressnews.ge/ka/article/353383-tea-culukiani-sakartvelo-elektronuli-archevnebis-chasatareblad-teknikurad-mzad-aris/>, ბოლო წვდომა: 5 მაისი 2021

Khatchapuridze, Elene. November 10. 2016. „წულუკიანი: არჩევნების ელექტრონულად ჩასატარებლად საქართველო მზადაა“. Netgazeti. ხელმისაწვდომია: https://www.lexilogos.com/keyboard/georgian_conversion.htm, ბოლო წვდომა: 5 მაისი 2021

Kirk, Jeremy. 2008. Estonia, Poland Help Georgia Fight Cyber Attacks. CSO. ხელმისაწვდომია: <https://www.csoonline.com/article/2123074/estonia-poland-help-georgia-fight-cyber-attacks.html>, ბოლო წვდომა: 5 მაისი 2021

Nemčok, Miroslav, and Johanna Peltoniemi. 2021. "Distance and Trust: An Examination of the Two Opposing Factors Impacting Adoption of Postal Voting Among Citizens Living Abroad." Political Behavior.: 1-25.

Netgazeti. „აქცია ID ბარათის ალტერნატივის მოთხოვნით“. September 29. 2013. Netgazeti. ხელმისაწვდომია: <https://netgazeti.ge/news/25800/>, ბოლო წვდომა: 5 მაისი 2021

Radio Free Europe. "Georgia: Former Estonian Premier Says 'Forget' Russia." February 02. 2007. Radio Free Europe/Radio Liberty. ხელმისაწვდომია: <https://www.rferl.org/a/1074468.html>, ბოლო წვდომა: 5 მაისი 2021

Valimised. "Questions about i-voting". N.d. Valimised. ხელმისაწვდომია: <https://www.valimised.ee/en/internet-voting/frequently-asked-questions/questions-about-i-voting>, ბოლო წვდომა: 5 მაისი 2021

- "Questions about the reliability of i-voting". N.d.b. Valimised. ხელმისაწვდომია: <https://www.valimised.ee/en/internet-voting/frequently-asked-questions/questions-about-reliability-i-voting>, ბოლო წვდომა: 5 მაისი 2021

- "Statistics about Internet voting in Estonia". N.d.c ხელმისაწვდომია: <https://www.valimised.ee/en/archive/statistics-about-internet-voting-estonia>, ბოლო წვდომა: 5 მაისი 2021

Vassil, Kristjan, Mihkel Solvak, Priit Vinkel, Alexander H. Trechsel, and R. Michael Alvarez. 2016. "The diffusion of internet voting. Usage patterns of internet voting in Estonia between 2005 and 2015." Government Information Quarterly 33, no. 3.: 453-459.

5th Annual Democracy Conference (#GEODEM). 2020. Elections in the times of the COVID-19 pandemic: A new challenge for Georgia's uncertain democracy? Conference Notes N1, Georgian Institute of Politics (GIP), June-July, 2020. ხელმისაწვდომია: http://gip.ge/wp-content/uploads/2020/09/GEODEM2020-Conference-notes_compressed.pdf, ბოლო წვდომა: 5 მაისი 2021

